

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

Књига XXIII

Book XXIII

ETHNO-CULTURAL ANNALS

for the study of the culture of eastern Serbia and the adjacent areas

EASTERN SERBIA AND ESSENTIAL QUESTIONS FROM SERBIAN PAST AND PRESENT

ethnology, archaeology, and related disciplines

Editors

Vojislav Filipović
Ivica Todorović

Editorial Board

Mihaj Radan (Romania), Mirko Blagojević, Milina Ivanović Barišić,
Gordana Blagojević, Dragan Žunić, Stanka Janeva (Bulgaria),
Vladimir Petrović, Aleksandar Bulatović, Daniela Heilmann (Germany),
Aleksandra Papazovska (Macedonia), Irena Ljubomirović, Zoran Vučić,
Nina Aksić, Slaviša Milivojević

Svrljig
2020

Књига XXIII

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

за проучавање културе источне Србије и суседних области

ИСТОЧНА СРБИЈА И ВАЖНА ПИТАЊА ИЗ СРПСКЕ ПРОШЛОСТИ И САВРЕМЕНОСТИ етнологија, археологија и сродне науке

Уредници

Војислав Филиповић

Ивица Тодоровић

Редакција

Михај Радан (Румунија), Мирко Благојевић, Милина Ивановић
Баришић, Гордана Благојевић, Драган Жунић, Станка Јанева (Бугарска),
Владимир Петровић, Александар Булатовић, Данијела Хелман
(Немачка), Александра Папазовска (Македонија), Ирена Љубомировић,
Зоран Вучић, Нина Аксић, Славиша Миливојевић

Сврљиг

2020

УДК 008:39(082.1)

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

Зборник је покренут 1995. године на иницијативу проф. др Сретена Петровића и Етно-културолошке радионице Сврљиг

Издавач: Центар за туризам, културу и спорт, Боре Прице 2, Сврљиг

За издавача: Милена Ристић

Рецензенти: др Јованка Радић, др Софија Милорадовић, др Гордана Благојевић, др Александра Павићевић, др Александар Капуран, др Владимир Петровић, др Војислав Филиповић

Класификација: Татјана Филиповић – Радулашки

Припрема и штампа: Галаксијанис, Ниш

Тираж: 150

ISBN 978-86-84919-42-9

САДРЖАЈ

I

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И СУСЕДНИХ ОБЛАСТИ

V. P. Vučković: THE LATE PREHISTORIC MACRO-LITHIC TOOLS FROM THE SITE OF LAZ, THE VILLAGE OF MIRILOVAC, MUNICIPALITY OF PARAĆIN	9
A. Алексић, В. Филиповић: БРОНЗАНИ БОДЕЖ И НОЖ СА ТРАСЕ МАГИСТРАЛНОГ ГАСОВОДА ИЗ ОКОЛИНЕ ЗАЈЕЧАРА	19
J. Д. Митровић: СТАРИ (НОВИ) НАЛАЗИ ИНКРУСТОВАНЕ КЕРАМИКЕ ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ	27

II

ПРОУЧАВАЊА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И С ЊОМ КУЛТУРНО ПОВЕЗАНИХ ОБЛАСТИ

M. Ивановић Баришић, Ђ. Трубарац Матић: ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА СРБА У РУМУНИЈИ ДАНАС	41
Д. С. Радисављевић: НАДГРОБНИЦИ ОД СТУДЕНИЧКОГ МЕРМЕРА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ТРСТЕНИК ЈУЖНО ОД ЗАПАДНЕ МОРАВЕ	61
Б. Анђелковић: ЕТНИЦИТЕТ И ХОДОЧАШЋЕ: ПРИМЕР ПОКЛОНИЧКОГ ПУТОВАЊА У МАНАСТИРЕ ПИРОТСКОГ ОКРУГА	91
Н. Ђокић, М. Марковић: ЦРКВЕНИ ХРАМОВИ ПАРОХИЈА: ЖБЕВАЧКЕ, КЛИНОВАЧКЕ И РАКОВАЧКЕ У ОПШТИНИ БУЈАНОВАЦ	107
С. Тодоров: О НАРОДНОСТИ ЂОРЂА ПУЉЕВСКОГ	133
Ж. Б. Вељковић: ЈОШ ЈЕДНОМ О НАЗИВУ <i>СВРЛИГ</i> (<i>СВРЉИГ</i>)	145

III

ИСТРАЖИВАЊА СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ

- И. Р. Тодоровић: ПУТОКАЗИ ЗА РЕКОНСТРУКЦИЈУ ДРЕВНИХ ИДЕЈНИХ И ИДЕНТИТЕТСКИХ МАТРИЦА 153
- М. Ивановић Баришић: ТИХОМИР ЂОРЂЕВИЋ О НАРОДНОЈ НОШЊИ 183
- Н. Аксић: КУЋА И ПОКУЋСТВО У ВУКОВОМ РЈЕЧНИКУ (1852) НА ФОНУ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА XIX ВЕКА И С ОСВРТОМ НА ДИЈАЛЕКАТСКЕ ЗБИРКЕ РЕЧИ 203
- Ж. Б. Вељковић: ‘ЗАМЕЊУЈУ’ ЛИ (СТАРО)СРПСКО И (СТАРО) ХРВАТСКОЧАКАВСКО ^У, ТЈ. *ЈУ, У, О, И, Е И А, ТЈ. [*]Ь У НАШИМ ДИРЕКТНИМ ГРЕЦИЗМИМА СРЕДЊОГРЧКО ИСПИЛОН, У [Û, I]? 217

IV

ХРОНИКА

Осврти и прикази

- Ђорђина Трубарац Матић, У јеленовом колу – мотив јелена у српској обредној лирици (Ивица Тодоровић) 229

ЕТНИЦИТЕТ И ХОДОЧАШЋЕ: ПРИМЕР ПОКЛОНИЧКОГ ПУТОВАЊА У МАНАСТИРЕ ПИРОТСКОГ ОКРУГА

Биљана Анђелковић

Етнографски институт САНУ, Београд

e-mail: biljana.andjelkovic@ei.sanu.ac.rs

Апстракт: *Организована поклоничка путовања у манастире Српске православне цркве (СПЦ), пружају могућност поклоницима да се упознају са светињама, са историјом манастира који се посећују, као и са монашким и духовним животом који се у њима одвија. Током ходочашића верници ослањају свој верски идентитет, али и друге врсте идентитета, најчешће етнички и национални. У овом раду, који представља студију случаја, биће анализирано поклоничко путовање у манастире Пиротског округа. Рад прати како се током једног поклоничког путовања развија и употребљава наратив о етничком идентитету посетилаца манастира.*

Кључне речи: *поклоничка путовања/ходочашића, манастири Српске православне цркве, етницитет, Пиротски округ.*

Abstract: *Pilgrimages to the monasteries of the Serbian Orthodox Church (SOC), provide an opportunity for worshipers to get acquainted with the shrines, with the history of the monasteries they visit, as well as with the monastic and spiritual life that takes place in them. During the pilgrimage, believers strengthen their religious identity, but also other types of identity, most often ethnic or national. In this paper (which is a case study) I will analyze pilgrimage to the monasteries of the Pirot district. The paper follows how a narrative about the ethnic identity of monastery visitors is developed and used during a pilgrimage.*

Key words: *pilgrimages, monasteries of the Serbian Orthodox Church, ethnicity, Pirot district.*

Поклоничко путовање или ходочашће, у најопштијем смислу, јесте верско путовање на које верник одлази са циљем да се поклони одређеној светињи, да на одређеном месту принесе молитву или да изрази захвалност за услишене молитве. Када се ова путовања организују за већи број поклоника она, поред набројаног, јачају осећај заједништва или, другим речима, јачају осећај групне припадности. У православним земљама, у којима су верски и етнички идентитет често испреплетани, ова путовања поред верског могу јачати осећај етничке припадности.¹ То потврђују и путовања у манастире Српске православне цркве, на којима се кроз бројне нарative о настанку манастира, о владарским династијама које су их градиле, страдању манастира током историје или односу других народа према манастирима Српске православне цркве, преносе и приче о страдању српског народа или о угрожености „српског идентитета“ од других народа. Посматрањем и учествовањем у организованим, групним поклоничким путовањима може се уочити да су поред верских нарative, карактеристичних за ову врсту путовања, присутни и други – нерелигијски, најчешће политички или националистички. С тим у вези, у раду ће бити проблематизован начин репрезентације ових манастира поклонцима из Србије од стране монаштва, као и рецепција њихових „порука“ од стране поклоника. Овај процес биће приказан на примеру поклоничког путовања у манастире Епархије нишке – Поганово, Суково, Темску и Сићево – смештених у околини Пирота.

Одлука да се у раду проблематизује питање етничитета на поклоничким путовањима у „мање“ познате манастире, а не на примеру манастира на простору Косова и Метохије (види Allcock 1993; Dujzings 2005), Хиландара (види Čolović 2008) или манастира Јасеновац до којих се организују етничка ходочашћа и где је веза између религијског и етничког/националног идентитета много очигледнија, није случајна.² Главна намера рада јесте да покаже да ходочашће у слабије познатема-

¹ Појам етничитет у овом раду користим као идентитетску категорију повезану са етничком припадношћу појединаца и група. У раду се на многим местима паралелно појављују појмови етнички и национални идентитет који представљају два различита, али како наводи Ричард Џенкинс (Dženkins 2001) ипак повезана и сродна феномена који се могу проучавати у „истом аналитичком даху“. Такође, појам етничитет користим да бих нагласила етничку дистанцу према Другима и на дихотомију Ми/Други која постоји на организованим поклоничким путовањима. У раду се на појединим местима помиње и термин национализам под којим подразумевам етнички национализам. За разумевање појма национализам ослања се на Џенкинсоново схватање национализма као идеологије етничке идентификације (Jenkins 2008: 151; према Zlatanović 2018). Пошто овај етнографски рад представља студију случаја, због ограниченог простора овде се нећу бавити разматрањем теоријских разлика између ових појмова, већ желим да пружим емпиријски допринос разумевању међузависности верског и етничког/националног идентитета код поклоника Српске православне цркве, као и да укажем на нека питања која би се у неким опсежнијим истраживањима подробније разматрала.

² Постоје ходочашћа на која појединци и групе одлазе са циљем да ојачају свој етнички идентитет. Она се разликују од верских ходочашћа чија је главна сврха успостављање односа између ходочасника и транседентног. Током верских ходочашћа појединци могу потврђивати свој групни идентитет, био он верски, етнички или национални, али то представља споредан ефекат, а не сврху самог ходочашћа. Међутим, када је ходочашће мотивисано етничком припадношћу циљ је стварање осећаја повезаности са припадницима сопствене етничке групе. Етничка ходочашћа подразумевају посећивање историјских места, на којима су се одиграли важни догађаји који су допринели дефинисању групе (Davidson and Gitlitz 2002, 175-176). Више

настире Српске православне цркве може да покрене питање етничке/националне припадности посетилаца манастира.

Поклоничко путовање на коме сам учествовала организовано је у марту 2019. године. Поклоничку групу чинило је двадесет поклоника из Београда. Сви они су дугогодишњи верници Српске православне цркве, углавном литургијски, са великим бројем поклоничких путовања иза себе.³ Већина поклоника је први пут посетила манастире овог краја, а многима је радозналост била главни мотив за путовање, јер су на пут кренули да виде „какви су манастири“, „јер не познају никог ко је у њима био“ и због тога што „нису чули ништа о овим манастирима“, што се могло закључити из неформалних разговора са њима. Занимљиво је да ни организатор овог путовања раније није посетио поменуте манастире, тако да ни сам није знао шта ћемо видети и чути на овом путовању. На почетку путовања од водича смо добили информацију да ћемо бити у прилици да разговарамо са „оцем Мардаридјем, који је велики духовник“ у манастиру Поганово и да „видимо светиње које су, нажалост слабо посећене“. Највећи део групе није био упознат са овима манастирима, па су основне информације о манастирима које смо добили од водича пажљиво слушане. Водич нам је пружио податке о времену настанка манастира, ктиторима, о томе ко су тренутни игумани/игуманије и колико у овим манастирима има монаха и монахиња. Биле су то уобичајене, опште информације о манастирима које је требало да посетимо, какве поклоници иначе добијају током поклоничког путовања. Поред тога добили смо неке практичне информације у вези са почетком литургије у манастиру Поганово, причешћу, остављању имена за помињање и друге информације у вези са планом организације. Убрзо по доласку у Поганово и добијању првих информација о манастиру постаће интересантно посматрати начин на који се буди пажња поклоника за ове манастире, за читав овај крај Србије, као и како се унутар поклоничке групе, наизглед потпуно неупућене у географске и историјске чињенице о овим манастирима, отвара простор за разговор управо о њима, док се истовремено запостављају елементи због којих се иде на поклоничка путовања, попут реликвија, причешћа, духовних разговора са монаштвом и др.

о односу ходочашћа, ходочасничких одређишта и националног идентитета видети у: Čolović 2008; Bielicki 2008; Eade and Katić 2014.

³ Термин литургијски верници користим за вернике који редовно присуствују недељним литургијама и који литургију сматрају центром црквеног живота. Користим га како бих направила дистинкцију између таквих верника и декларисаних верника који ретко присуствују или никада не присуствују литургији. Највећи део малих поклоничких група, као што је ова са којом сам путовала, чине литургијски верници, који се виђају у парохијским црквама, који се познају са духовних трибина из парохијских домова или су окупљени око неког свештеника и организатора ове врсте путовања.

Манастири Пиротског округа и поклонички туризам

Територија Пиротског округа обухвата град Пирот и општине Белу Паланку, Димитровград и Бабушницу. На овом простору данас се налази шеснаест манастира и велики број цркава, због чега читав овај крај називају „Мали Јерусалим“.⁴ Већина ових манастира је релативно непозната поклонцима који не живе у овом делу Србије.⁵ Последњих година се, међутим, манастири овог краја више промовишу, пре свега од стране локалне туристичке организације – као део локалне туристичке понуде – а, паралелно са тим је и више организатора поклоничких путовања широм Србије уврстило ове манастире у своју понуду. Иако се данас ови манастири чешће налазе у понуди организатора поклоничких путовања него претходних година, то није значајније увећало посећеност. За поклонике широм Србије они су још увек релативно непознати и дешава се да се ова путовања не реализују због недовољног интересовања.⁶ Са друге стране, манастири овог краја су веома посећени од бугарских туриста и верника. По процени монахиња и монаха из овог краја „на сваких десет туристичких аутобуса који посете неки манастир, девет долази из Бугарске“. Осим тога, много посетилаца из Бугарске долази индивидуално или породично у посету манастирима. Томе, са једне стране, доприноси близина границе са Бугарском, а са друге стране, чињеница да велики број Бугара током викенда долази у куповину у Пирот, након чега обилазе локалне цркве и манастире.⁷

Када се погледа понуда организованих поклоничких путовања у манастире источне и југоисточне Србије, може се приметити да из централне и западне Србије, као и са простора Војводине нема много организатора који их имају у сталној понуди. Један од разлога слабије посећености може бити недостатак интересовања поклоника за посету овом крају. Слабо интересовање за поједине манастире је најчешће последица недовољне „атрактивности“ манастира који се не перципирају

⁴ Манастири овог краја су Темска, Суково, Поганово, Планиница, Смиловци, Рсовци, Сићево, Сињац, Вета, Височка Ржана, Дивљана, Завидинце, Изатовац, Крупац, Манастирче и манастир Светог Онуфрија Великог у селу Базовик који припадају Епархији нишкој. Поред манастира у овом делу Србије налази се велики број цркава и култних места.

⁵ У протеклих неколико година анкетирала сам више од педесет поклоника за потребе докторске дисертације „Поклоничка путовања: антрополошко истраживање представа о манастирима Српске православне цркве код поклоника на почетку 21. века“. Поклонцима је било постављено питање да наведу манастире који им прво падну на памет, затим оне у које најрадије одлазе и оне у које планирају да оду. Нико од наведених испитаника није навео ниједан манастир из овог краја.

⁶ Неколико организатора ових путовања са којима сам разговарала кажу да нема великог интересовања поклоника, те да је то главни разлог због ког не воде чешће поклоничке групе у манастире овог краја. Званична поклоничка агенција Српске православне цркве „Добročинство“ сваке године има у својој понуди путовање под називом „Лепоте трајања“ у оквиру кога се манастири Поганово и Суково посећују заједно са Саборном црквом и Народним музејем у Нишу, Ћеле кулом и Чегром, али и ова агенција путовања организује пар пута годишње.

⁷ Сваког викенда на десетине аутобуса из Бугарске долази у Пирот довозећи оне који ту купују основне животне намирнице. Од када је Бугарска примљена у Европску унију, како примећују становници Пирота, велики број Бугара долази викендом у Пирот у куповину. Они долазе индивидуално или организовано и највише купују цигарете, месо и домаће производе овог краја.

као *националне* светиње (на начин на који су то Хиландар, Високи Дечани, Пећка Патријаршија, Студеница, Жича и још неки), који се у јавним дискурсима не помињу као *угрожене* светиње (нпр. манастир Девич или други манастири који се налазе на простору бивших југословенских република, нарочито на Косову и Метохији), нити су препознати као *исцелитељски*, односно њихове реликвије нису познате широком кругу верника (за разлику од манастира Острог, Ђунис, Тумане и још неких, на пример).⁸ Пре нашег путовања, по речима нашег водича, многи поклонници који су се интересовали за путовање питали су „где се уопште налазе ови манастири“, јер нису били сигурни да ли се налазе у Србији.

Путовање на коме сам учествовала реализовано је након више неуспелих покушаја.⁹ Из наше групе једна госпођа је раније посетила све ове манастире, двоје поклоника је посетило по два манастира, а један господин је посетио само један од ових манастира, док су остали долазили први пут. Већина поклоника са којима сам разговарала је на пут кренула из радозналости, са жељом да „види манастире о којима претходно нису много знали“.¹⁰ Утолико је занимљивије пратити како се током поклоничког путовања однос поклоника према овим светињама мењао и како су од слабо познатих, локалних светиња постајали симбол „отпора бугаризацији ових крајева“.

Манастири у пограничним областима и осећај угрожености

Током организованих поклоничких путовања у Србији обично се обилази два до четири манастира, у зависности од њихове међусобне удаљености и у зависности од плана и програма путовања. На овом поклоничком путовању обишли смо четири манастира који спадају међу најпознатије и најпосећеније у овом крају – Поганово, Суково, Темска и Сићево.¹¹ Ови манастири се налазе на већој или мањој удаљености од границе са Бугарском. Како се та граница током историје мењала,

⁸ Када се погледају манастири који су најчешће у понуди организатора поклоничких путовања, међу њима је највећи број оних који представљају *културно-историјске споменике* (попут средњовековних манастира чији су ктитори припадници неке од владарских династија) или тзв. *исцелитељски манастири* за које се везује веровање да је молитва у њима делотворнија него на другом месту (то су манастири попут Острога у Црној Гори, Покрова Пресвете Богородице у Ђунису, Тумана код Голупца, Лепавине у Хрватској и још неки).

⁹ Организатор путовања са којим смо посетили манастире је током путовања рекао: „Први пут сам овде. Има једно десет, петнаест година како покушавам да скупим групу. Први пут сам објавио...па има дванаест година, сигурно, и онда дуго нисам објављивао и тад кад сам чуо да од десет аутобуса девет јесу бугарски...А, наши људи ме питају где се налазе те светиње. Од новембра сам покушавао четири, пет пута да скупим групу“.

¹⁰ Истраживања која сам претходних неколико година спроводила међу поклонцима показују да је жеља поклоника да посети манастир у коме никада није био чест мотив за одлазак на поклоничко путовање.

¹¹ Иако манастири Српске православне цркве често носе назив по месту у коме се налазе, братство овог манастира избегава назив Поганово и радије користи пун назив – *манастир Светог Јована Богослова* или *Јованово*.

поједини манастири и цркве Српске православне цркве овог краја су се у једном периоду налазили на територији Бугарске. Манастир који можда најбоље илуструје то „померање граница“ јесте манастир Светог Јована Богослова – први манастир који смо посетили.¹² По доласку у овај манастир имали смо прилику да чујемо од монаха који нас је дочекао да је овај манастир током Првог и Другог светског рата, пролазио кроз тежак период. Период с почетка 20. века је био нарочито тежак за манастир јер су у том периоду Бугари из манастира однели све вредне предмете (документа, књиге, сасуде, свештеничке одежде, чудотворну икону Богородице и иконостас), као и оне свакодневне, не толико вредне. Највреднији предмети које су однети из манастира данас се чувају у црквама или музејима у Софији, док је други део уништен.¹³ Својом причом о историји овог манастира током деветнаестог и двадесетог века и томе да „су Бугари учинили оно што ни Турцима није пошло за руком“, ¹⁴ наши домаћини су већ на почетку поклоничког путовања покренули неколико питања која су и касније, током боравка у другим манастирима била актуелна. Монах који нас је у манастиру Светог Јована Богослова упознао са историјом манастира изнео је податке о односу Бугара према манастиру за време Првог светског рата:

„Нажалост, не можете овде да видите, бугарска војска је за време Првог светског рата одавде однела апсолутно све што може да се носи. Нису знали како се носи црква, па су је оставили овде. Све је однето: књиге, одежде и папири који се односе на манастир. Све је то однето. Однет је чак и иконостас. Овај иконостас овде је прављен између два светска рата по угледу на оригинални иконостас из 16. века који је постојао овде. Ако идете до Софије моћи ћете да видите тамо у цркви Александра Невског, у крипти иконе са овог иконостаса, царске двери и помјаник са олтара. Све се то налази тамо у крипти. (...) Царица Јелена је поклонила у 14. веку једну прелепу двострану икону, са једне стране је Света Богородица и Свети Јован Богослов и имате прилику да ту осликану страну видите овде у припрати, са десне стране, а са друге стране је чудо из Латомског манастира. Заиста је прелепа и има велику духовну привлачност. Не само спољашњу лепоту него и оно што вас привлачи да гле-

¹² Манастиру Светог Јована Богослова би требало посветити посебну научну пажњу, не само као месту ходочашћа на граници, већ и због чињенице да се овај манастир Српске православне цркве налазио са различитих страна српско-бугарске границе у новијој историји и да је изузетно посећен од стране бугарских поклоника. Сличан пример утицаја границе на манастир јесте Прохор Пчињски, који се налази близу границе Србије и Северне Македоније (о томе више у Sikimić 2019).

¹³ У овом манастиру се налазила и чудотворна двострана икона са ликовима Богородице и Јована Богослова, која представља једну од најлепших средњовековних икона. Била је поклон царице Јелене, жене византијског цара Манојла II Палеолога, у знак сећања на оца Константина Дејановића. Она се данас налази „у музеју у Софији и верницима није омогућено да је виде“ како нам је рекао један од монаха. Бугари су поред ове иконе, за време Првог светског рата однели у Софију и иконостас манастира Поганово.

¹⁴ Након завршетка руско-турског рата (1877-1878) и потписивања мировног уговора у Сан Стефану, донета је одлука да се створи Бугарска (више у Ristić 1898; Stoјančević 1986). Иако су делови овог уговора ревидирани на Берлинском конгресу 1878. године, манастир Светог Јована Богослова је и након Берлинског конгреса остао на територији Бугарске (в. Matinski 2008, 68). Међутим, и пре тога, од оснивања Бугарске егзархијске цркве (1870) започела је бугаризација ових крајева и „присвајање српских манастира у Старој Србији“ (према Matinski 2008, 45-46; а за више о Бугарској егзархијској цркви види у Vučković 2014).

дате прво једну па другу страну. Она се нажалост налази на још горем месту. Кажем на горем месту, не зато што је Софија у питању, већ зато што није у цркви, него је у питању музеј. Колико пута човек оде у музеј за време свог живота?! Једном, а можда ни толико. Нажалост, прво што није овде да можете сада да је видите, јер је заиста прелепа, него не може нико да је види, јер није у цркви. Бар да је негде у цркви у Софији, да је људи виде“.

Након што смо чули бројне податке о манастиру, пажња поклоника се са религијских тема изместила у сферу историјских и политичких односа Србије и Бугарске, па су у овом и у другим манастирима постављали питања монасима и о Бугарима, њиховом односу према манастиру, тога како изгледају њихове посете данас, да ли и даље овај део Србије сматрају „својим“, ко је побожнији – Срби или Бугари, због чега Срби дозвољавају да им Бугари „преузимају“ светиње (где се мисли на чешће доласке Бугара него Срба), да ли нас то Бог искушава јер смо се одвојили од њега, шта Ми сада можемо да урадимо како би се број ходочасника из Србије у ове манастире повећао и друга питања. Отац Мардарије, са којим је требало да разговарамо, није био у манастиру, па нас је у трпезарији послужио младић из Београда који повремено помаже у манастиру, а са којим смо током послужења дотакли многе политичке теме, као и питања из свакодневног живота манастира и монаштва овог краја. Разговор је употпунио један поклоник прочитавши цитат из монографије манастира коју је купио у манастиру у којој стоји да је након Берлинског конгреса, када је повучена граница између Кнежевине Србије и нове бугарске државе, манастир Светог Јована Богослова остао на територији Бугарске. Тај период је описан следећим речима:

„Бугарска државна управа, која је заменила првобитну српску, одмах је отпочела са политиком остваривања великобугарског пројекта и у пракси. А то је значило насилну бугаризацију старих немањихких области. Посебно је на удару била област у којој се налазио манастир Св. Јована Богослова. Мере овакве насилне бугаризације биле су усмерене ка затварању српских школа, забрани богослужења на српском језику и увођењу бугарског језика као службеног. Једна од најважнијих мера била је и промена српских презимена у бугарска, простим увођењем нових црквених протокола рођених, венчаних и умрлих. Три пута је вршена промена презимена – после Берлинског конгреса, у Првом и Другом светском рату, тако да је већ у другој генерацији почео да се губи стари идентитет. Претходне црквене књиге, које су до тада годинама важиле у овим крајевима, једноставно су уништене или однете у Софију. Забрањено је и слављење крсних слава, као једног од најбитнијих обележја идентитета српског народа“ (Matinski 2008, 69).

Теме присилне промене српских презимена од стране Бугара имали смо затим прилику да чујемо и у манастиру Суково:

„(...) ми смо ишли доле преко Албаније, а Бугари су онда ушли у празну Србију и почели да пљачкају, силују и остало. Желели су да наметну бугарски

језик и презимена, имена, деца су мењала у школи и кап која је превагнула у свему томе била је када су малолетне Србе регрутовали тј. хтели су да их регрутују за Солунски фронт да ратују против својих очева и браће“.

Једном поклонику из групе овај цитат послужио је као увод у примере из своје фамилије која је живела у Топличком округу:

„Бугари су ишли и даље – до Куршумлије, до Бруса, то уопште није близу Бугарској. Једног мог рођака, он је имао три године, они су га покрестили. Бугарски свештеник је ишао са њима и уместо Ђорђе, назван је Георгије, а уместо Костић, назван је Костов. А, то је сто километра далеко од бугарске границе“.

Један други поклоник је додао да су се „пре сто година, у предграђу Софије многи изјашњавали као Срби, али сада у Бугарској нема оних који се изјашњавају као Срби, за разлику од Бугара који се овде настањују“.

Ови примери покренули су разговор о „крађи нашег наслеђа“ где се мисли на одузимање докумената и предмета из ових манастира, али и на „одузимање српског идентитета“ кроз асимилацију Срба на простору Бугарске. Истичано је како се „историја понавља“ чиме је алудирано на скорије примере одузимања или покушаја присвајања имовине Српске православне цркве на Косову и Метохији или у Црној Гори. Ови разговори наставили су се и током вожње до наредног манастира, као и касније, током пауза или окупљања за време послужења у манастирским трпезаријама. Разговор који се одвијао између поклоника није се много тицао религијских питања која су уобичајена на поклоничким путовањима, чак ни изгледа манастира, природног окружења, утиска који је монаштво оставило на поклонике, већ се више заснивао на интерпретацији историјских конфликта Србије и Бугарске.

Након посете прва два манастира чинило се да је монаштво из овог краја конструисало специфичан наратив за поклонике из Србије. Поконицима из Србије је више пута наглашавана разлика у броју посетилаца из Србије и Бугарске, а сврха истицања те разлике је да, са једне стране, упозори припаднике сопствене етничке групе на једну врсту „угрожености српских светиња“ од Других – у овом конкретном случају – Бугара.¹⁵ Друга функција тог наратива јесте мотивисање поклоника из Србије да чешће обилазе ове манастире. Истицање слабе посећености ових манастира од стране Срба јесте критика упућена припадницима сопствене нације зато што „заборављају своје корене и окрећу леђа Богу“. Слаба посећеност цркава и манастира која се помиње од стране представника манастира иначе представља повод да поклонници започну разговор о „уништавању вере и православља

¹⁵ Слични наративи се примењују и за манастире СПЦ на Косову и Метохији, у Црној Гори и Хрватској. Манастири и цркве који се налазе у етнички мешовитим срединама или у срединама у којима је доминантно не-православно, не-српско становништво се сматрају потенцијално угроженим. Та угроженост је, с једне стране, заснована на чињеници да су ређе посећени од стране верника, док се са друге стране, угроженост може односити на опасност од физичког угрожавања самих објеката од стране тог становништва.

код Срба“ и да закључе да нам се „све овако дешава јер смо наивно одбацили веру својих предака“. Кривица за такво стање се обично приписује Другима – Турцима, Бугарима, Хрватима, Муслиманима. Слаба посећеност ових манастира је представљена као велики проблем Српске православне цркве у савременом периоду, а последично и нас Срба и да „ствари које нам се догађају заправо треба да схватимо као опомену од Бога“. Наратив о томе да се лоше ствари дешавају не нама појединачно, већ „нама као народу“, указује на истицања етничке припадности као неодвојивог аспекта верског идентитета.¹⁶

Наратив о етничким односима Срба и Бугара и неправди која је учињена црквама, манастирима и монаштву у овом крају од стране Бугара у новијој историји подстакао је поклонике да наративизују искуства која су имали са Бугарима током свог живота или да се присете искуства боравка у Бугарској. У разговорима поклоника Бугари су представљени као Други према коме треба заузети већу етничку дистанцу уз закључак да би то нарочито требало применити „овде – у пограничном подручју“. Један од поклоника из наше групе рекао нам је да су све бандере у местима до Софије облепљене плакатима за „обиласке наших манастира“, где се под *нашим* мисли на бугарске манастире. Овим примером је желео да нам скрене пажњу да Бугари манастире Српске православне цркве представљају као своје.¹⁷ Овим разговорима се током дана само продубљивала етничка дистанца према Бугарима који посећују манастире. За разлику од мешовитих ходочасничких места која посећују припадници различити верских група (Dujzings 2000, Zlatanović 2008, 2018; Albera and Couroucli 2009; Sikimić 2014, 2019; Radisavljević-Ćiparižović 2016), могло би се очекивати да је ситуација у пиротском крају нешто једноставнија, пошто су и Срби и Бугари православни верници. У пракси, међутим, није тако, јер због сложених процеса у прошлости и страха да би Бугари „опет могли да присвоје овај крај“, ови манастири у пограничној области стоје као чувари

¹⁶ Појам *народ* односи се на различите категорије: људство или пук; становништво које је везано за одређену територију; класно обележени *обичан народ*; већу групацију истог порекла или дуже етногенезе; већу групацију која има заједничку територију, уједначену економију и заједничку историјску судбину (види Јанјић 1988; према Nedeljković 2007, 17). У Библији се термин народ најчешће односи на хришћане, док се у беседама представника СПЦ термин народ најчешће односи на Србе.

¹⁷ На Интернету се могу наћи бројне странице на бугарском језику на којима се промовишу поклоничка путовања у манастире у околини Пирота. Чак и на страницама и блогovima који промовишу путовања у овом крају наводи се да се манастири Поганово, Суково и Темска обавезно посете. На једном таквом блогу стоји: „До преди около 100 години Погановски манастир е бил в пределите на Българија и подчинен на Българската православна църква. За манастирската църква се спори дали е построена около 1395 или около 1425 година. Надпис в нея гласи, че изписването ѝ е приключило през 1495 година. От 1871 година манастирът е в пределите на Българската екзархия и след Освобождението влиза в границите на Българија, до 1920 година. След това, по силата на Ньойския мирен договор, преминава в Сърбия и в момента е на подчинение на Нишката епархия. Манастирът остава един от най-посещаваните от българи в Сърбия, затова се погрижете да сте там по-рано“ ... „Тук е мястото да уточним, че манастирът е спокоен само в определени дни и часове. Ако сте решили да го посетите през събота или неделя, най-добре е да сте там преди 9 ч местно време (10 ч българско), защото скоро след това започват да пристигат автобуси с български туристи и атмосферата става доста задушевна“ (више на <https://www.andrey-andreev.com/to-pirot-and-back/>).

границе и стожер идентитета Срба из овог краја.¹⁸ У томе свакако важну улогу има монаштво које преузима улогу „чуvara границе и чуvara историје цркве и нације“.

Због конфликтних ситуација које су Срби и Бугари имали у новијој историји, а које су сачуване у наративима монаха и верника етничка/национална припадност посетилаца је важна и за однос манастирских братстава и сестринстава према њима. Монах са којим сам разговарала у Сукову каже да може да препозна бугарске и наше ходочаснике, јер „они често долазе неадекватно одевени“, нарочито у летњем периоду када жене долазе у кратким хаљинама, а мушкарци у шортсевима. Он каже:

„Кад видим посету знам да су из Бугарске. Рецимо, ја кад видим сестре у марамама и дуге сукње ја знам да су то наши. Бугари су жедни Бога, али они још увек нису прошли оно што смо ми прошли деведесетих година након чега су људи више почели да се окрећу вери, да многи који су онако живели оснују хришћанске породице, да крену да исповедају, причешћују, а и доста људи је отишло у манастире. Био је то зелени талас за Србе, а они то нису имали“.

Истицање разлике у одевању „наших“ (Срба) и „њихових“ (Бугара) навело је поједине чланове наше групе да обрате пажњу на друге посетиоце манастира који су у том тренутку били у манастиру и да на основу одевања уоче ко су Бугари. Потом су уследили коментари о религијском понашању Бугара и закључак да Бугари нису развили религијску културу на начин на који се то може запазити код Руса или Грка, а све више и међу верницима Српске православне цркве. Непоштовање прописаног начина одевања који је истакнут у готово сваком манастиру доживљава се као непоштовање светиње и посматра се као израз слабе или лабаве везаности за цркву.¹⁹ За разлику од њих, поклоници који организовано долазе из Србије поштују правила одевања (жене долазе у дугима сукњама са марамама на глави, а мушкарци у панталонама и са дугим рукавима) чиме „разлика“ између Срба и Бугара у неким ситуацијама постаје очигледнија.²⁰ По речима монаха из ових манастира, дешава се да посетиоци из Бугарске некада дођу одевени у мајице на којима је мапа „Велике Бугарске“ која територијално обухвата и простор који данас припада Србији, чиме се директно провоцира монаштво и верници из овог краја.²¹ Монаштву

¹⁸ О светим местима у пограничним областима видети зборник радова *Cult Places on the Border* (Ђорђевић, Todorović and Krstić 2014),

¹⁹ На скоро свим улазима у манастирске порте стоје обавештења о прописаном начину одевања. У неким манастирима је проблем неадекватног одевања решен тако што су на улазу постављене кутије са сукњама, марамама или кошуљама.

²⁰ Поштовање прописаног начина одевања од стране поклоника СПЦ подстакнуто је од организатора путовања, јер пре сваког пута они подсећају вернике да поштују светињу, да жене треба да носе дуге сукње и мараме, а мушкарци да имају дугачке рукаве и ногавице. Са друге стране, у овим организованим поклоницима групама у већини случајева учествују литургијски верници који иначе поштују овакво одевање приликом боравка у цркви.

²¹ Идеја Велике Бугарске се односи на претензије бугарских националиста на делове територије Србије, Македоније и Грчке. На неким мапама Велика Бугарска обухвата простор до Пирота и Врања, а на неким мапама и територију Босне и Херцеговине.

је такође познато да многи организатори путовања из Бугарске организују ове туре са жељом да својим сународницима покажу *бугарске манастире*:

„Ја сам гледао ове њихове младиће, они воле да купе мајицу, па тамо пише да Бугарска излази на три мора – Егејско, Јадранско и Црно. У тој карти коју често имају на мајицама сежу до Сарајева“.

Посетиоци из Бугарске су иначе врло лепо прихваћени у манастирима, између осталог и због економског значаја који ове групе имају за манастире. Из разговора са монасима се стиче утисак да постоји разлика у пријему верника из Србије и верника из Бугарске. За време нашег боравка у прва три манастира су долазили и посетиоци из Бугарске. Однос према њима би се могао описати као коректан, док је наша група дочекана врло срдечно. Такође, групу из Србије углавном дочекује игуман ако је у манастиру, док групу из Бугарске обично не дочекују (изузев уколико нису у питању свештеници или монаси). Поклоници из Србије добијају позив за послужење у трпезарији, док бугарски верници не добијају. Дакле, пријем који поклоници имају у манастиру зависи од етничке припадности.

На основу дискурса који монаштво користи о Бугарима, може се приметити да се они углавном помињу у негативном контексту – кроз опис неког историјског догађаја или кроз новији пример попут ношења мајици са мапом Велике Бугарске или непоштовања примереног начина одевања.²²

Током овог путовања имали смо прилику да се упознамо и са позитивним примерима Других. Тај пример се везује за руске монахе и монахиње који су се након Октобарске револуције населили у овом крају. Њихов долазак је био врло значајан јер је допринео обнови духовног живота у манастирима пиротског краја.²³ У манастиру Темска, могли смо да чујемо да су руске монахиње које су дошле у манастир, веома допринеле обнови монашког живота у овом манастиру, а поред тога, донеле су рецепте за мелеме који се и данас продају у манастиру, и представљају значајан извор прихода манастира. Због чињенице да су многи манастири наставили духовни живот након Првог светског рата, добрим делом захваљујући монаштву из Русије, Руси се помињу у контексту пријатељских Других, оних коју су нам „помогли да у тешким временима сачувамо нашу веру и идентитет“ и „наше манастире“, за разлику од Бугара који су угрожавали „наш идентитет“ тако што су „бугаризовали наша презимена“ или „забрањили да се слави слава која је важна за наш идентитет“. Док су Бугари помињани искључиво у негативном контексту, Руси су помињани у позитивном – „као братски народ“, односно у контексту

²² Један од примера у који смо се и сами уверили односи се на кафану која се налази у непосредној близини манастира Светог Јована Богослова. Она је данас у власништву Бугарина. Монаси из манастира сматрају да је етничка припадност власника разлог што тај део земљишта (одузет након Другог светског рата) није враћен манастиру у процесу реституције.

²³ У поменутој монографији манастира Светог Јована Богослова се наводи: „Такав рад започео је руски светогорски јеромонах Симон са братством руских монаха, избеглих испред большевичког терора“ (Matinski 2008, 72).

„духовне блискости“. Таква духовна блискост заснована на православљу није од значаја када се разматра однос са Бугарима. Такође, улога Русије у стварању бугарске државе и подели територија након Берлинског конгреса у потпуности је занемарена у разговорима.

У антрополошкој теорији, етнички идентитет постаје значајан „онда када нешто почне да га угрожава“, а како је етницитет увек питање односа, „могло би се рећи да значај граница зависи од притиска који се врши на њих“ (Eriksen 2004, 135). Приче које смо чули и разговори који су вођени изгледају као да притисак на ту границу постоји. Страх од „историје која се понавља“ везан је за могућност да „Бугари опет присвоје наше цркве и манастире“. Сећање на прошлост се можда понајвише чува у манастиру Светог Јована Богослова.²⁴ Разлог је тај што се овај манастир налази у средини у којој доминира бугарско становништво и што многи Бугари овај манастир доживљавају као свој.²⁵ Други манастири које смо обишли се налазе у местима у којима је етнички састав становништва прилично хомоген и у њима доминирају Срби.

Описано путовање осветљава у извесној мери питање етничке припадности поклоника који долазе у манастире и разлику у пријему поклоника различитих етничких група од стране монаштва. Евидентно је да монаси праве ту разлику и да је на различите начине наглашавају и оправдавају, поготову у разговорима са поклоницима из Србије.²⁶ Откако је поклонички туризам у Србији почео интензивније да се развија, представници манастира траже начин да конструишу одређени идентитет манастира.²⁷ То значи да у зависности од историјског и културног значаја, архитектуре, реликвија које се у њима налазе, територије на којој се налази, монаштво проналази елементе које ће поклоницима изнети у први план. У овом конкретном случају посећени манастири свој идентитет граде сходно близини границе Србије и Бугарске и чињеници да се неки од њих налазе у средини са већинским бугарским становништвом. Они се репрезентују као „чувари границе“, а у вези са тим, отац Серафим, игуман манастира Суково, је у једној емисији изјавио: „Монаштво чува границе, чува историју. Када затаји држава, монаштво у том задњем...овај... наступа“.²⁸

²⁴ Тодор Кулић сматра да прошлост није могуће до краја раздвојити од садашњости управо стога што је стварају потребе садашњице у којима се прожимају моћ и очекивање (више о култури сећања у Кулић 2006).

²⁵ Манастир Светог Јована Богослова налази се на простору општине Димитровград, у којој по последњем попису становништва из 2011. године живи 53,50% Бугара и 27,86% Срба. У самом селу остало је свега неколико домаћинстава, али у време пописа 2002. године у селу Поганово живело је 77 становника, од чега 55,84 % Бугара и 32,46 % Срба.

²⁶ У даљим истраживањима требало би проверити како изгледа пријем поклоничких група из Бугарске у моменту када ту није група из Србије и проверити како поклоници из Бугарске описују пријем у овим манастирима.

²⁷ О улози религијских ауторитета у производњи светих места видети Reader 2014.

²⁸ Игуман Серафим је ово изјавио у емисији „Духовници“, од 2. фебруара 2014, доступно на <https://www.youtube.com/watch?v=rNZhk6vFXU>

Интересантно је да нико од поклоника није у разговорима покренуо питање о сличностима са становницима суседне Бугарске, о економским интересима које има овај део Србије од честих долазака Бугара, нити како би се у будућности могао тај некадашњи конфликт превазићи; штавише, разговор се даље проширивао на друге примере лоших односа са суседима – Црногорцима, Хрватима, Албанцима („Шиптарима“) и Македонцима. Ово путовање, обележено наративима о Другом, Оном који је „узео део наше територије“ и „наше светиње“, показује колико поклоничке групе, иако првенствено заинтересоване за религијска питања, нису равнодушне према етничким питањима и проблемима.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Етнички идентитет може имати различит значај за појединце, припаднике исте групе, а његов значај може да варира од ситуације до ситуације (Zlatanović 2018, 47). Начин на који монаси са којима смо разговарали истичу етничку припадност посетилаца манастира јесте пример ситуационе употребе етничког идентитета. Она је наглашена пред припадницима сопствене етничке групе, односно међу појединцима исте националне припадности. Такође, може се запазити селективни приказ историје и међусобних односа између Србије и Бугарске, који подразумева да се наглашавају само негативне последице односа између два народа, док се позитивне не помињу. Пример овог путовања показује да је интензитет наратива о Другом у корелацији са близином границе. Како смо имали прилику да видимо, овај наратив је најприсутнији у манастиру Светог Јована Богослова који је најближи граници са Бугарском и који се налази у средини у којој доминира бугарско становништво, док је нешто мање присутан у манастиру Суково. У манастиру Темска, који се налази још даље од границе начин на који помињу посетиоце из Бугарске је био неутралан, док у манастиру Сићево, који је најудаљенији, нисмо наишли на „страх“ од Бугара.

Пример описаног поклоничког путовања осветљава један феномен који је често присутан на поклоничким путовањима. Ради се о превазилажењу религијских оквира ове врсте путовања и задирање у етничка и национална питања. Некада до тога долази захваљујући представницима манастира, а некада захваљујући организаторима путовања. Од стране организатора, ови манастири су на нашем путовању били представљени као „слабије посећени и неправедно запостављени од стране поклоника из Србије“. Међутим, монаси који су дочекивали нашу поклоничку групу пружили су информације поклоницима које су им пробудиле оно што Гелнер назива „националистички сентимент“ (Eriksen 2004, 172), који је код њих пробудио осећање беса, али и осећај забринутости како за манастире, тако и за могућу асимилацију преосталог становништва на овом простору. Наративи који

су покренули ове емоције код поклоника и који су покренули питање етничких односа употребљени су са циљем стварања дистанце према Другом.

У сваком манастиру монаштво даје предност различитим наративима – историјским, политичким, националистичким, религијским, итд. У раду је акценат стављен на оне који се тичу етничке припадности поклоника. На основу реакције поклоника можемо приметити да поклонишка путовања могу да послуже као платформа за јачање етничког идентитета и артикулисање етничких/националних интереса. Са друге стране, етнички идентитет посетилаца важан је и због креирања „етничког“ идентитета манастира. Докле год друга страна (Бугари) представља ове манастире као своје, манастири овог краја имају потребу да негују културу сећања и да подижу свест поклоника из Србије. Да то има ефекта, показује и чињеница да су поклоници ове групе током повратка доста разговарали о томе како „би требало више промовисати ове манастири и чешће их нудити поклоницима како би се боље упознали са проблемима Срба у овом крају“.

ЛИТЕРАТУРА

- Albera, Dionigi and Maria Couroucli, eds. 2012. *Sharing Sacred Spaces in the Mediterranean: Christians, Muslims, and Jews at Shrines and Sanctuaries*. Bloomington: Indiana University Press.
- Allcock, John. 1993. "Kosovo: The Heavenly and the Earthly Crown". In *Pilgrimage in Popular Culture*, Ian Reader and Tony Walter (eds.), 157-178. London: Macmillan.
- Andelković, Biljana. 2019. "Some Basic Factors of Pilgrimage in Contemporary Serbia." In *Perspectives of Anthropological Research in South-East Europe*, eds. Marina Martynova and Ivana Bašić, 207-229. Belgrade – Moscow: The Institute for Ethnology "N. N. Mikluho-Maklaj" of the Russian Academy of Sciences – Institute of Ethnography of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 207-229.
- Bielicki, Alexander. 2008. *Catholic Sentiment, National Identity*. Budapest: Central European University, Department of Nationalism Studies (master).
- Čolović, Ivan. 2008. *Balkan – teror kulture. Ogledi o političkoj antropologiji 2*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Davidson, Linda Kay and David M. Gitlitz. 2002. *Pilgrimage: From the Ganges to the Graceland. An Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Dujzings, Ger. 2005. *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Dženkins, Ričard. 2001. *Etnicitet u novom ključu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Đorđević, Dragoljub, DraganTodorović and Dejan Krstić. 2014. *Cult Places on the Border*. Niš: JUNIR.
- Eade, John and Mario Katic. 2014. *Pilgrimage, Politics and Place-making in Eastern Europe: Crossing the Borders*. Farnham, England: Ashgate.
- Eriksen, Tomas Hilan. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.

- Matinski, Petar. 2008. *Manastir Sv.Jovana Bogoslova kod Poganova* (Eparhija Niška). Niš: SVEN.
- Nedeljković, Saša. 2007. *Čast, krv i suze*. Beograd: Zlatni zmaj.
- Radisavljević-Čiparizović, Dragana. 2016. *Hodočašća u XXI veku: studije slučaja tri svetišta u Srbiji*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Reader, Ian. 2014. *Pilgrimage in the Marketplace*. New York: Routledge.
- Ristić, Jovan. 1898. *Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875-1878*. I i II. Beograd: Slovo ljubve.
- Sikimić, Biljana. 2014. Sveta putovanja: Letnica na Kosovu. *Glasnik Etnografskog instituta SANU LXIV(1)*: 15-32.
- Sikimić, Biljana. 2019. Istraživač na granici: „Nećemo o politici“. *Folkloristika 4(1)*: 129-150.
- Stojančević, Vladimir. 1986. *Srbija i Bugarska od Sanstefanskog mira do Berlinskog kongresa*. Beograd: Istorijski institut-Prosveta.
- Vučković, Vladimir. 2014. Bugarska egzarhijska crkva kao ruski projekat u evropskoj Turskoj (osnivanje, razvoj i odnos prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi do 1878. godine). *Kultura polisa XI(25)*: 95-108.
- Zlatanović, Sanja. 2008. „Letnica: Slika prevazilaženja religijskih granica i njeni ostaci“. U *Slike kulture nekad i sad*, ur. Zorica Divac, 189-191. Zbornik Etnografskog instituta SANU 24. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Zlatanović, Sanja. 2018. *Etnička identifikacija na posleratnom području: srpska zajednica jugoistočnog Kosova*. Beograd: Etnografski institute SANU.

Biljana Anđelković, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

ETHNICITY AND PILGRIMAGE: AN EXAMPLE OF PILGRIMAGE TO THE MONASTERIES OF THE PIROT DISTRICT

Pilgrimages to the monasteries of the Serbian Orthodox Church (SOC) provide an opportunity for worshipers to get acquainted with the shrines, with the history of the monasteries they visit, as well as with the monastic and spiritual life that takes place in them. During the group pilgrimage, believers strengthen their religious identity, but also other types of identity, most often ethnic or national. This paper, which is a case study, will analyze the pilgrimage to the monasteries of the Pirot district, which are located near the border between Serbia and Bulgaria. On the one hand, the paper follows how the interest of the devotees shifts from religious to national issues. On the other hand, the paper monitors how monks and nuns differentiate between worshipers based on their ethnicity.